

Actor Continuïteit en Toeval

Een sociale en regionale geschiedenis
van Stad, ruraal en Joods Groningen,
midden twintigste eeuw

Maarten Duijvendak

Actor, Continuïteit en Toeval

**Een sociale en regionale geschiedenis
van Stad, ruraal en Joods Groningen,
midden twintigste eeuw**

**Afscheidscollege
Rijksuniversiteit Groningen
Maarten Duijvendak**

**Faculteit der Letteren,
Rijksuniversiteit Groningen**
Afscheidscollege 25 november 2021

ISBN : 978-94-034-2940-3
978-94-034-2939-7 (PDF)
NUR-code: 693

© Copyright: Maarten Duijvendak 2021
Email: m.g.j.duijvendak@rug.nl

Inhoud

Inleiding.....	1
Regionale geschiedenis en sociografie.....	3
Twijfelende respondenten.....	5
Informanten maken verschil.....	7
Sleutels tot een <i>mental map</i> ?	10
Sociografie en de Tweede Wereldoorlog.....	12
Stad, oorlog en Joods vastgoed.....	13
Joodse veehandelaren	14
De Groningse veemarkt.....	17
Regionale geschiedenis voor de buurt en daarbuiten	19
Afronding en dank	21
Loopbaan in hoofdlijnen	30

**Dames en heren,
zeer geachte toehoorders,
collega's, studenten, vrienden en familie**

Twintig jaar geleden aanvaardde ik mijn hoogleraarschap met een oratie in de Aula. Bij wijze van opening nodigde ik de aanwezigen uit om met mij – in gedachten – het plein over te steken en de Universiteitsbibliotheek binnen te gaan om in de zaal 'Oude en Kostbare Werken' een bijzondere collectie te bekijken.¹

De collectie waar ik toen aandacht voor vroeg, werd samengesteld door mr. Jan Albert Buurma. Deze Buurma was tussen 1948 en zijn overlijden in 1966 secretaris van de Maatschappij van Landbouw en onder meer secretaris van de Vereniging voor Hoger Landbouw Onderwijs. Dat is de instelling die in het jaar 2000 mijn eerste leerstoel in het leven riep. Buurma was in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een bekende Groninger, alumnus van deze universiteit en deed in het verlengde van zijn studie onderzoek. Daarover was hij in overleg met de pas benoemde hoogleraar sociologie te Groningen Pieter Jan Bouman en de latere hoogleraar sociologie te Wageningen dr. Evert Willem Hofstee. De mappen in de UB bevatten materiaal voor een studie naar 'aard en leven van de bevolking in de provincie Groningen', zoals Buurma dat omschreef.²

Ik refereer hieraan omdat ik ook vanmiddag met u in de buurt wil blijven. Ik wil in mijn afscheidscollege als hoogleraar economische, sociale en regionale geschiedenis vooral in gaan op de samenhang van deze drie onderdelen van mijn leeropdracht. Ik heb in het combineren van deze drie altijd een belangrijke inspiratie voor mijn werk gevonden. En ik denk dat aandacht hiervoor nog steeds relevant is.

In mijn optiek is de combinatie van sociale, economische en regionale geschiedenis om verschillende redenen belangrijk. Ik onderscheid voor het gemak een maatschappelijke, een didactische en een wetenschappelijke relevantie. Allereerst biedt de regionale benadering een perfect startpunt voor een oriëntatie in tijd en ruimte dat elk mens maakt als zij of hij zich ergens vestigt of opgroeit. Het is te zien als een min of meer bewuste kennismaking met een collectief geheugen dat leeft bij inwoners van een plaats of streek en deel kan zijn van een proces van identificatie. Kennis van de geschiedenis en van de temporele gelaagdheid

van je omgeving helpt om ontwikkelingen te begrijpen. Dit is een maatschappelijk relevantie van regionale geschiedenis.

Sociaal-historici kunnen deze regionale ontwikkelingen verbinden met grote globale transitieën. Ze kunnen op deze wijze de verwevenheid van ontwikkelingen illustreren, gebeurtenissen in de stad of streek in breder verband plaatsen. Hiermee verbonden kan een regionale benadering ook het inzicht in zulke grote transitieën verdiepen en verscherpen. Een regionale lens kan helpen om diffuse transitieën van globalisering, van commercialisering of demografische verandering beter in beeld te krijgen. Dit is didactisch relevant voor een publiek van studenten of andere geïnteresseerden. De regionale benadering helpt bij het analyseren van de effecten van grote processen op kleine groepen mensen. Daarbij kan het laten zien hoe hun individuele keuzes processen versterkten, verbreedden, vertraagden of veranderden. Lokale en regionale geschiedenis geeft de mogelijkheid om *agency* in zicht te krijgen en de context waarbinnen die handeling plaatsvindt. Dat is een inhoudelijke, een wetenschappelijke relevantie en misschien voor ons de belangrijkste.

Een interessante formulering van *agency* en mogelijke beperkingen daarop schreef Karl Marx in 1853 in zijn boek *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte*. De tekst gaat over de politieke gebeurtenissen van 1848 in Frankrijk en Marx verbindt observaties uit die periode met zijn kennis van het Franse verleden en zijn ideeën over de loop van de geschiedenis. Op de eerste pagina van zijn opstel schreef hij de beroemde zin: “Mensen maken hun eigen geschiedenis, maar zij maken die niet uit vrije wil, niet onder zelfgekozen, maar onder rechtstreeks aangetroffen, gegeven en overgeleverde, omstandigheden. De traditie van alle dode geslachten drukt als een zware last op de hersenen van de levenden.”³

Voor Marx was dit een statement dat hij in de hierop volgende pagina's meende uit te werken. Er volgt een stortvloed aan namen en gebeurtenissen van allerlei aard. Hij schrijft over prijsfluctuaties, machtsverhoudingen, denkbeelden en acties van hoog- en laaggeplaatste personen. Het is een gedetailleerde en lastige tekst, zonder echte conclusie. Het heeft een wat barokke afsluiting over memoriecultuur waarbij alle tegen elkaar in werkende, krachten nogmaals langskomen en Louis Bonaparte vooral heel veel chaos blijkt te hebben veroorzaakt. Dit essay is mij altijd blijven boeien. Het poogt de spanning te verklaren tussen maatschappelijke structuur en menselijk initiatief, tussen de invloeden van de omgeving en de menselijke wil. In hoeverre hebben mensen een keuzevrijheid in hun acties? In hoeverre zijn ze gebonden door de omstandigheden? Of anders gezegd, zijn historische

ontwikkelingen onvermijdelijk of kunnen mensen bijsturen? Wat domineert: actor, trend of toeval? Een voor mij nog altijd relevante vraag en waarover ik met plezier diverse colleges heb gegeven.

Volgens mij formuleerde Marx het statement mooier dan zijn uitleg. Het is een vraagstuk waarover veel auteurs hebben geschreven de afgelopen decennia, zowel sociologen als historici. Hoewel de scheidslijn tussen geschiedenis en sociologie mij vaak ontgaat bij auteurs zoals Fernand Braudel, Charles Tilly, Martha Nussbaum, Christopher Lloyd, Anthony Giddens, Pierre Bourdieu, Susanna Rau of Norbert Elias. Immers denken over graden van vrijheid, *agency*, continuïteit en verandering, over trend en evenement, vereist zowel argumenten van wetenschapsfilosofische aard, aspecten van cultuurhistorie en sociale theorie en kan niet zonder de nodige empirie.⁴ De kwestie speelt nadrukkelijk een rol in het debat tussen collega's voor wie, aan de ene kant, het verleden een bron van verhalen is, vol unieke gebeurtenissen en menselijk drama, gebonden aan tijd en plaats, en aan de andere kant collega's voor wie patronen en ontwikkelingen in het verleden een belangrijk kader vormen voor keuzes die mensen vandaag kunnen maken. Zoals u bekend zal zijn, is mijn tak van sport verweven met deze laatste positie. Maar *agency* en activisme heeft mij wel altijd gefascineerd.⁵

Vandaag wil ik over dit alles op een wat losse manier spreken, verwacht geen conceptueel betoog. Ik veroorloof me de vrijheid om een hoeveelheid ervaringen met u te delen. Met deze ervaringen uit mijn onderzoek en onderwijs, hoop ik het besef te versterken van de relevantie van regionale geschiedenis met een sociaaleconomisch perspectief, en de inzichten die dit oplevert rond *agency*, in het spanningsveld van structuur en trend. En dat vanuit een empirisch perspectief. Let wel, ik sta hier niet met de ambitie om theoretische disputen te beslechten, of om nieuwe paden uit te zetten, of om aan te geven hoe dit soort onderzoek in mijn optiek verder moet.⁶

Daarom beginnen we met iets kleins en zoomen vervolgens langzaam uit. Micro onderbouwing van macroprocessen noemen we dat.

Regionale geschiedenis en sociografie

Laten we nogmaals kijken naar de dossiers die Jan Albert Buurma eind jaren veertig samenstelde en die begin van deze eeuw in het bezit van de UB-Groningen kwamen. Buurma verzamelde dit materiaal waarschijnlijk met het plan een boek te schrijven. Mogelijk had hij een promotieonderwerp bij de kop. Met zijn leermeesters Bouman en Hofstee correspondeerde hij wel, maar het doel van het onderzoek wordt niet

helder verwoord in het dossier. Buurma verzamelde in elk geval een paar mappen vol over het rurale leven in de provincie Groningen in het midden van de vorige eeuw. Of het een mooie en bruikbare bron is voor historisch onderzoek? Dat valt nog te bezien. Over de interviews met de 89 landarbeiders heb ik in mijn oratie reeds het een en ander gezegd. Vandaag wil ik aandacht besteden aan de reacties van de informanten waarmee hij zijn onderzoek begon. Wellicht kan ik een paar punten maken over het onderzoek van Buurma die ik ten tijde van mijn oratie nog niet zo scherp zag.

Jan Albert Buurma was geboren in Oterdum bij Delfzijl en tijdens zijn studie rechten in Groningen actief lid van *Omlandia*, een borrelclub binnen de studentenvereniging *Vindicat*.⁷ Zo raakte hij voor het lustrum in 1939 betrokken bij de voorbereidingen van een openluchtspel over Groninger folklore, 'Levend land' genaamd.⁸ Kort na zijn afstuderen deed hij in opdracht van de fabrikant Theodorus Niemeijer onderzoek naar het dagelijks leven van het personeel van twee stedelijke tabaksfabrieken. Het verslag verscheen, met een paar jaar vertraging, in 1948 in een publicatiereeks van het sociologisch instituut.⁹ Daarover straks meer.

Eerst kijken we naar het materiaal in de bibliotheek. Buurma zond in mei 1946 en 1947 een vragenlijst naar een groep *key-informants*, deskundigen inwoners van de provincie Groningen zoals huisartsen, predikanten, onderwijzers, landbouwers en anderen. Hoe deze groep was geselecteerd, is onbekend. In elk geval was een deel van de uitnodigingen gericht aan scholen en instellingen. Een ander deel was op naam gesteld, zo blijkt uit de reacties. De uitnodiging was ondertekend door een commissie met de socioloog Evert Willem Hofstee als voorzitter en Jan Albert Buurma als secretaris. Als commissielid treffen we ook Jan Stoffer van Weerden. De naam Van Weerden (1888-1971) was toen wellicht de bekendste van het lijstje en zal als aanbeveling hebben moeten dienen. Van Weerden kwam uit de kring rond Klaas of Kornelis ter Laan, was hoofd van een openbare school en had een populair wekelijks programma op de regionale radio, die toen de *RONO* heette.¹⁰

In de uitnodiging was het onderwerp breed geformuleerd. Het ging om 'een studie van de geestelijke eigenschappen van de Groningers in hun diverse schakeringen.' En onder die 'geestelijke eigenschappen' diende men te verstaan 'karakter, intellect en temperament'. Bovendien werd gevraagd hierbij onderscheid te maken naar streek, woonplaats en sociale groep en dit, zo mogelijk, in vergelijking met elders. Ook vroeg Buurma om leessuggesties voor verder onderzoek. Wellicht zult u denken dat je met zo'n vage vraagstelling nog geen bachelorscriptie kunt schrijven. U heeft gelijk. Toch plaatste Buurma zich hiermee in een traditie. Meer in het

bijzonder volgde Buurma op deze wijze zijn leermeester Hofstee, wiens dissertatie uit 1937 over het Oldambt immers als centrale vraag stelde of de inwoners van dit gebied als groep bijzondere kenmerken vertoonden en Hofstee wilde het sociale leven van deze groep beschrijven en verklaren door te kijken naar de omgeving, de erfelijke omstandigheden en de geschiedenis van de bevolking van het Oldambt, zo meldde hij in de inleiding.¹¹

Twijfelende respondenten

Hoeveel formulieren Buurma naar potentiële deelnemers aan de enquête heeft verzonden, is onbekend. Hij ontving van ruim negentig personen een reactie.¹² De meesten reageerden met enkele pagina's geschreven of getypte tekst, soms met uitgebreide informatie. Meer dan een kwart gaf echter aan, geen belangstelling te hebben of geen tijd, of niet tot zinvol antwoorden in staat te zijn. Een paar verklaarden uitgebreid waarom. De een vond dat hij te kort in de provincie woonachtig was voor een geïnformeerde reactie. De ander uitte zich kritisch over de algemeenheid en vaagheid van de vragen. Zo reageerde de toen bekende hoogleraar histologie van de Rijksuniversiteit Groningen, J. de Haan. Hij vond een antwoord op de vraag 'zo subjectief', dat hij huiverig was zijn opinie hierover te geven.¹³

Ook de Rijkslandbouwconsulent voor de Veenkoloniën ir. D.J. Pattje te Veendam schreef niet te kunnen helpen bij dit onderzoek en voegde hieraan toe: "... Ik heb wel enige indrukken omtrent de bevolking in de verschillende gebieden waar ik gewerkt heb, doch ik weet al te goed, dat deze zeer sterk van [...] toevallige factoren afhankelijk zijn, zodat ik in dit opzicht mijn eigen indrukken niet veel waarde toeken. Uiteindelijk komt het, geloof ik, hierop neer, dat overal een mengsel voorkomt van domme en intelligente, van bekrompen mensen en mensen met ruimere opvattingen, van vooruitstrevenden en behoudzuchtigen, van egoïsten, materialisten en idealisten." Hij sloot af met een welgemeende waarschuwing aan Buurma. "Daarom hecht ik aan vele, u ongetwijfeld met de beste bedoelingen gegeven oordelen, weinig waarde."¹⁴ Niet iedereen was dus overtuigd van het welslagen van het onderzoek.

Een wat ander antwoord ontving Buurma van mevrouw Huizenga-Onnekes, die zichzelf introduceerde als 'folkloriste'. Voor medewerking aan het onderzoek had zij geen tijd, en zeker niet voor een bespreking 'van aard en karakter' in een vergelijkend perspectief. Zij zou ook niet weten wie in de provincie dat wel zou kunnen doen. In de afsluiting verwijst ze nog naar de dissertatie van Hofstee en "een werkje van K. ter Laan over

het karakter der Groningers”. Met een “met de meeste hoogachting” lijkt ze het initiatief van Buurma weg te wuiven.¹⁵ In het korte briefje treft de afstandelijke toon temeer omdat mevrouw Huizenga-Onnekes en Buurma elkaar kenden van de voorbereidingen van het lustrumspel ‘Levend land’ uit 1939.

Voor degenen die minder bekend zijn met mevrouw Eilina Huizenga-Onnekes, zij was in 1883 geboren en trok vele jaren ‘de gehele provincie door om oude volksverhalen op te tekenen, voordat deze zouden verdwijnen in de nevelen der geschiedenis’.¹⁶ Zij speelde vanwege haar kennis een adviserende rol bij het openluchtspel in 1939. Het *Nieuwsblad van het Noorden* schreef zelfs over een samenwerking tussen haar en de lustrumcommissie van *Vindicat*. Maar ze was na afloop zeer teleurgesteld over de kwaliteit van het geheel – ondanks dat zij voor de studenten als achtergrondinformatie zelfs nog een boek had geschreven over *Het menselijk leven in het Groninger land*.¹⁷

Line Onnekes was in het midden van de vorige eeuw, samen met de genoemde Ter Laan, de expert op het terrein van de Groningse volkskunde. Maar er was wrevel. Duidelijk blijkt de ergernis met het initiatief van Buurma. Ook met Ter Laan, met wie ze eerder samenwerkte, was de relatie bekoeld. Het ‘werkje’ van Ter Laan over het karakter der Groningers was in haar ogen wellicht wat te licht en de faam van de auteur haar misschien wat te zwaar. Deze Klaas, Kornelis of Knelis ter Laan uit Slochteren was ruim tien jaar ouder, begon als schoolmeester en werd later SDAP-kamerlid en de eerste rode burgemeester in Nederland. Meer dan Onnekes, genoot Ter Laan bekendheid als nestor van de Nederlandse volkskunde en als auteur van vele publicaties over Groningen. Het ‘werkje’ waaraan Onnekes refereerde was de bijdrage van Ter Laan in de bundel *Nederlandse Volkskarakters*, die in 1938 verscheen onder redactie van P.J. Meertens. Dit artikel van 25 pagina’s was een aaneenrijging van fraaie typering, bijpassende Groningse spreekwijzen en gedichtjes.¹⁸ Een paar maanden na dit ‘werkje’ van Ter Laan verscheen van Huizenga-Onnekes haar veel ambitieuzere boek van 111 pagina’s. In dit boek werden Groningse rurale tradities besproken aan de hand van belangrijke momenten in het leven, zoals geboorte, jeugd, huwelijk en overlijden. Gevolgd door een hoofdstuk waarin zij aangaf welke gebruiken zij beschouwde als ‘Germaansch erfgoed’.¹⁹

Er zit meer opmerkelijks in het materiaal dat Buurma ontving. En dan bedoel ik niet het feit dat vrouwen verder afwezig zijn in de stapel reacties, Line Onnekes was de enige. In de groep van 93 respondenten zitten 26 predikanten en evenzoveel docenten, schoolhoofden en directeuren in het onderwijs. De dominees en leraren vormen dus ruim de

helft van de informanten. Zij werden beschouwd als dorpsnotabelen en kenners van de streek, gezien de intensieve of vertrouwelijke wijze waarop ze in hun gemeenschap functioneerden. Deze vorm van *oral history* was goed gebruik in de Nederlandse sociografie en door Hofstee in zijn dissertatie beproefd.²⁰ Echter anders dan bij Hofstee, maakten nu verschillende respondenten bij hun antwoord een voorbehoud. Ze wisten wel iets, hadden indrukken en konden wellicht vergelijken met elders, maar diepgravende kennis van wat voorviel misten ze. Toch anderen reageerden uitgebreid, zij het duidelijk minder dan bij Hofstee tien jaren eerder, die vermeldde dat slechts één informant niet meewerkte.²¹

Dat de predikanten nog maar kort in hun standplaats stonden, verbaast misschien, maar gezien de frequente wisselingen tussen kerkelijke gemeenten kun je vaststellen dat in de eerste decennia van de vorige eeuw de meeste dominees in Groningen zelden langer dan vijf of zes jaar aanbleven. Sommige wisselden in hun loopbaan als predikant wel tien keer van standplaats. Dat was anders dan in de laatste decennia van de negentiende eeuw toen perioden van tien of twintig jaar voorkwamen. Ook de vader van mevrouw Onnekes had in zijn gehele loopbaan van veertig jaar slechts drie standplaatsen gehad. Zulke lange ambtstermijnen waren begin van de twintigste eeuw echt een uitzondering. Overigens was een termijn van minimaal vier jaar kerkelijk voorschrift. Pas dan kon een beroep uit een andere gemeente worden overwogen.²² Iets vergelijkbaars is zichtbaar bij leraren in het basisonderwijs. Ook zij wisselden regelmatig van school in de hoop hun inkomenspositie zo te verbeteren.²³

De meerderheid van Buurma's informanten nam de taak zeer serieus. Ze gingen er goed voor zitten en schreven enkele velletjes vol met observaties en oordelen over het 'volkseigene', de aard en de karakteristieken van de mensen in hun omgeving. Soms ging dit vergezeld van een waarschuwing dat er uitzonderingen bestonden, of van een relativering zoals "dit nu zijn de indrukken van een jong theoloogje in het Groningerland." Slechts één informant vroeg Buurma zijn antwoord niet letterlijk te citeren of te publiceren.²⁴

Informanten maken verschil

Veel van wat de brieven melden over sociale omgang is erg impressionistisch. Soms is het interessant en een enkele maal onthutsend. Diverse respondenten zijn specifiek in hun waarnemingen. In de observaties laten zich drie aspecten tamelijk makkelijk onderscheiden: opmerkingen over sociale groepen, zoals arbeiders en boeren, opmerkingen over religieuze verschillen en karakterisering van de

bewoners van verschillende streken, zoals Oldambtsters of Veenkolonialen.

In diverse reacties wordt gesteld dat de verschillen tussen de klassen of standen onverminderd groot waren. Dat was bijvoorbeeld zichtbaar bij ouderavonden op een school in Godlinze waar de boeren voorin en de arbeidersouders achterin gingen zitten, en anders dan in de Woldstreek waar de mensen, volgens deze informant, gewoon mengden.²⁵ Het sociale afstand houden had brede toepassing, schreef de landbouwer D.P. Jensma uit Loppersum. Ondanks recente pogingen om de verschillen tussen sociale groepen te verminderen, bleef de omgang in het dagelijks leven beperkt tot het hoogstnoodzakelijke. In Jensma's ogen was de leegloop van het platteland een van de gevolgen van de tegenstelling tussen boeren en arbeiders. "De zuigkracht van de steden is misschien ook ten dele hieruit te verklaren", meende hij.²⁶

Deze Jensma vestigde hoop op de Groninger gemeenschap en het door de nieuwe Commissaris der Koningin J. Linthorst Homan ingezette sociaal-culturele werk van de volkshogeschoolbeweging. Dat was volgens hem niet links en niet rechts, maar kon binden en wellicht een brug slaan tussen de religies, zo hoopte hij voorzichtig. Immers ook de verschillende religieuze groepen waren van elkaar afgesloten. Zo merkte Jensma op, dat hij zelf als gereformeerde landbouwer – net als de meesten in zijn buurt – geen contact had met katholieken in de omgeving. De buurthuizen en de volkshogeschool zouden veel kunnen betekenen bij het versterken van de provincie, de welvaart te verhogen en de leegloop van kleine dorpen tegen te gaan.²⁷

"Het verhoudingsgevoel wordt snel moderner" schreef Jensma's 46-jarige collega landbouwer Fekko Jan Evers uit Spijk over de relatie tussen boeren en arbeiders. Hij merkte op dat "de arbeiders (...) door middel van de dominees nog wel het oude idee voor verhouding boer-arbeider" [bewaarden]. Het is de jeugd die "drang naar stad en andere beroepen vertoont". Ook hij merkte op dat de mensen godsdienstig volstrekt gescheiden leefden.²⁸ De gereformeerde dominee Auke Vos in Woldendorp, 41 jaar oud en geboren te Arnhem, beklagde zich over het opleidingsniveau van vooral de arbeiderskinderen die meestal direct na het lager onderwijs aan het werk gingen. Vergeleken met het midden van het land waren "de verstandelijke vermogens niet bijster groot."²⁹

De 59-jarige doopsgezinde dominee Sibold Sicco Smeding, die vanaf 1945 vijftien jaar lang in het Westerkwartier stond, had overigens een andere mening op dit punt. Hij vertrouwde Buurma toe "dat de verstandelijke vermogens en derzelve ontwikkeling hier een behoorlijk eind hoger liggen dan in Zeeland", dat nog last had van zijn eiland-

isolement.³⁰ En ook J.E. Zanstra, directeur van de Rijks-hbs te Warffum, was redelijk positief over de jeugd. Zij was eerlijk en betrouwbaar, ijverig en doorzettend. Maar als keerzijde zag hij een beperkte fantasie en het duurde “heel lang voordat nieuwe begrippen goed verwerkt zijn.” Niet veel later bespeurde hij ook te Warffum de nadelen van een vrijgevochten geest bij de jeugd.³¹

Diverse respondenten, waartussen verrassend veel dominees en medici, waagden zich aan een vergelijking van mensen uit verschillende streken. Ook dominee Smeding gaf een regionale typering. Voor het Westerkwartier vond hij “dat de extreme nuchterheid der Groningers en de hartelijkheid der Friezen in deze streek in haar beste representanten tot een harmonieus evenwicht zijn gekomen.” Buurma zette er een streep naast in de marge.³²

De 43-jarige, in Leeuwarden geboren tandarts F. Fröling uit Winschoten had een aantal scherp verwoorde observaties. Hij schreef over het verschil tussen mensen uit het Oldambt versus die van Westerwolde; de “laatste zijn, alhoewel gemoedelijk, in ’t algemeen sluw. Ook zijn ze meer behoudend en voorzichtiger”. De mensen in het Oldambt stonden dicht bij de Friezen, ze waren “groter van stuk, blauwe ogen, een ronder schedel”. En ze spreken zich “rechter uit”.³³ Wellicht nog steviger was het oordeel van de arts P.H. Lenning te Wildervank over de arbeiders in de Veenkoloniën “over het algemeen mensen met een vrij grove persoonlijkheidsstructuur. Intellect: uitgesproken laag (op de scholen naar mijn mening minstens 25% debielen, vooral onder de arbeiderskinderen).” De politieke oriëntering van de mensen hing hiermee samen, zo stelde hij: “meestal communist of anti-revolutionair”.³⁴

Oud-dominee Nicolaas Lofvers reageerde vanuit bejaardenhuis Avondlicht te Haren op de vraag van Buurma. Deze 78-jarige, die 36 jaar als predikant te Warffum diende, verwees voor de eenvoud naar een uitgebreid artikel dat hij in de jaren twintig publiceerde over ‘aard en vroomheid van den Noord-Groninger’. Hierin had hij afdoende de diverse karaktertrekken van de Noord-Groningers besproken vanuit hun psychologie en hun Friese en Saksische ontstaansgronden. Volgens Lofvers, zo schreef hij in dat artikel, bevond het geestelijk leven zich in een fase van eb, maar hij vertrouwde optimistisch op een nieuwe geestelijke vloed.³⁵ Lofvers had in zekere zin oog voor verandering. Dat had ook een oud-burgemeester die over Muntendam en Foxhol opmerkte: “50-60 jaar geleden was het voor vreemdelingen gevaarlijk hier te vertoeven, nu is de bevolking in meerderheid netjes en vriendelijk. Natuurlijk heeft volkshuisvesting, drankbestrijding, beter onderwijs, sportbeoefening veel ten goede gewerkt.”³⁶

Sleutels tot een *mental map*?

Het is verleidelijk door te gaan met impressies uit deze brieven van sleutelinformanten. Ze zijn onderhoudend, staan vol stereotypen en soms concrete voorbeelden van de omgang tussen boeren, arbeiders en middenstanders, of verwijzen naar relaties tussen katholiek, vrijgemaakt of gereformeerd. Een op de zes referenten maakte daarbij gebruik van streekgebonden karakteristieken. Zij verwoordden daarbij een soort ruimtelijke verbeelde gemeenschappen, *mental maps* zoals Suzanna Rau die noemt.³⁷ Ze laten zien met welk referentiekader deze mensen naar elkaar en hun omgeving keken en hoe zij hun observaties en opvattingen concretiseerden. Velen van hen zagen gesloten sociale groepen en een sterke culturele streekgebondenheid, waarin ze veel continuïteit veronderstelden. De respondenten gaven daarbij diverse voorbeelden van hoe de ruimtelijke scheiding vorm kreeg in de praktijk van elke dag.

Een vraag kan zijn wat hier overheerst: een sociaal geconstrueerd verschil of genetica? Een vergelijking tussen inwoners van Westerwolde en het Oldambt, tussen Veenkolonials en Hogelandsters, of tussen Drenten, Groningers en Friezen berust immers op het idee dat iemands karakter of identiteit in hoge mate wordt bepaald door de plaats van geboorte. En dit in combinatie met het idee dat erfelijkheid van eigenschappen daarin een belangrijke factor zou zijn. In deze gedachtegang was het wellicht logisch dat juist een Veenkoloniaal een veelzijdig en pragmatisch karakter bezat. Dankzij de migratie zat daar van alles wat in. Het is een heldere illustratie van het wijdverbreide idee dat meeste mensen, en vooral boeren, zelden migreerden en in oude en stabiele gemeenschappen leefden tot het midden van de vorige eeuw.

We weten inmiddels dat dit anders was. De wijze waarop boeren zichzelf sociaal en cultureel manifesteerde was reeds een ontkenning van dit denkbeeld, zoals Anton Schuurmans, Daniël Broersma en Goffe Jensma verschillende keren hebben laten zien.³⁸ Het onderzoek naar migratie van onder meer Erwin Karel en Richard Paping heeft de onjuistheid van de immobiliteit van boeren helder aangetoond.³⁹ Bovendien is inmiddels veel meer bekend over hoe (kans)armoede tussen generaties wordt overgedragen in bijvoorbeeld Oost-Groningen, dankzij onderzoek van de geografen rond Tialda Haartsen, Dirk Strijker en Hinke Haisma.⁴⁰

Diverse respondenten van Buurma deelden het denkbeeld van stabiliteit en veronderstelden het bestaan van erfelijke streekgebonden karakters. Hoewel deze observaties wellicht niet altijd consistent zijn, is het een interessante vraag hoe ze tot stand kwamen. Het gebruik van dit soort ruimtelijke typeringen wekt wellicht de gedachte dat al deze informanten het boek van Meertens en De Vries over de 'Nederlandse

Volkskarakters' hadden gelezen. Zij gaven hiervan immers per provincie een impressie. Meertens en de Vries hoopten dat hun boek zijn weg zou vinden naar "geestelijken, medici en onderwijzers, (...) die zich ter wille van hun beroep vestigen in een hun doorgaans onbekende streek, waar zij in contact met de bevolking komen" zo schreven ze in hun uitnodiging aan potentiële auteurs.⁴¹ Maar vermoedelijk werden deze denkbeelden veel breder gedeeld.

In veel reacties op Buurma's vragen overheerst een vorm van essentialistisch denken, sterk verbonden met de wetenschapsbeoefening van vóór de Tweede Wereldoorlog. Het herinnert enerzijds aan het werk van de Duitse regionaal historicus Frans Petri en zijn *Kulturraumforschung*, gebaseerd op de veronderstelde etnisch-culturele wortels van Franken en Germanen, die via de middeleeuwen tot in de recente tijd doorwerkten.⁴² Anderzijds is er een Nederlandse en nadrukkelijk ook Groningse basis voor deze gedachtegang, die vermoedelijk sterker is. Deze is te vinden in het werk van de Groningse psycholoog Gerard Heymans. Hij reflecteerde onder meer op de psychologische typering van 'De Nederlander'. Hiernaar deed hij empirisch onderzoek samen met de sociograaf Sebald Rudolf Steinmetz, een van de leermeesters van Hofstee.⁴³

Maar al in de jaren twintig en dertig bestond hierover debat. Diverse wetenschappers bekritiseerden het gepresenteerde verband tussen het 'karakter' van sociale groepen en de omgeving. Diverse critici hechten ter verklaring van gedrag meer waarde aan de maatschappelijke situatie, dan aan erfelijke factoren. Zo zette de Groningse geograaf Keuning zich hiertegen af in zijn recensie van de dissertatie van Hofstee. Zijns inziens ging het om een verwarring van sociale met biologische variabelen.⁴⁴ Ook P.J. Meertens en Anne de Vries veronderstelden dat hun 'Nederlandse Volkskarakters' psychologisch werden gevormd. Zij sloten expliciet aan bij de Groningse sociaal-psychologie van G. Heymans.⁴⁵ De historicus Jan Romein, een tijdgenoot, bekritiseerde ook dit zoeken naar de psychologie van een volk. De onderbouwing daarvan vond hij zwak en de gebruikte begrippen als 'aard', 'ziel' 'karakter' te statisch voor een voortdurend veranderende bevolking. Hij stak ermee de draak bij een lezing tijdens de oorlogsjaren.⁴⁶

De kennismaking met het nationaalsocialisme tijdens de oorlog was voor velen een belangrijke motivatie om afstand te nemen van dit essentialistische, bijna raciale, denken. Maar de streekeigen karakters echoden in de late jaren veertig nog duidelijk na in de vragen van Buurma en in de antwoorden van verschillende respondenten. Hun opleiding tot predikant, arts of onderwijzer in de eerste decennia van de vorige eeuw

had hen geleerd te denken in dit soort categorieën. Sommigen lieten graag zien dat ze dit residu nog goed beheersten, ze verwoordden geen verbeelde gemeenschappen. Ze toonden - in de woorden van Pierre Bourdieu - hun 'habitus', hun vermogen de wereld te ordenen.

Sociografie en de Tweede Wereldoorlog

Er is nog iets anders opmerkelijks in de reacties die Buurma ontving. Recente gebeurtenissen speelden in de observaties een heel beperkte rol. De meeste informanten presenteerden hun typeringen als tijdloos, daartoe in zekere zin uitgenodigd door Buurma met zijn nadruk op 'karakter, intellect en temperament'. Verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog zijn zeldzaam in het materiaal. Slechts negen informanten bespreken de invloed van de oorlog, die pas recent was beëindigd. Enkelen merkten op dat de sociale afstand tussen mensen, zoals tussen boeren en stedelingen, in de oorlogsjaren zou zijn verminderd.

De 68-jarige landbouwer Henricus Olchert Clevering uit Den Aniel leverde Buurma zeven getypte pagina's over de omgang tussen boeren en arbeiders. Maar hij beklagde zich ook over de naoorlogse financiële maatregelen van de sociaaldemocratische minister Lieftinck, die de spaargelden van boeren aantastte. Terwijl die boeren geen buitenissige verdiensten hadden gehad tijdens de oorlog, ook niet met wat ze burgers rekenden bij handel buiten de distributie om, zo stelde hij.⁴⁷ Overigens, iets vergelijkbaars meldde ook de predikant Van der Meiden uit Noordbroek. Hij woonde eerder in Drimmelen in Noord-Brabant en vond dat in het Zuiden de zwarthandel weliger tierde dan in het Noorden. Ietwat zuur voegde hij toe dat de kansen voor onderduikers in Holland of Noord-Brabant gedurende de oorlog, ook beter waren dan in Groningen.⁴⁸

Wat daarvan klopt, weet ik niet. Maar Buurma was niet op zoek naar incidentele bijzonderheden, hij was op zoek naar patronen en algemeenheden. Ook in die zin volgde hij zijn leermeester Hofstee in zijn sociografie van vormende krachten. Daarbij was de oorlog nauwelijks relevant of interessant. Hetzelfde treffen we in eerder onderzoek van Buurma, dat hij verrichtte onder auspiciën van Hofstee in de stad Groningen.

In 1948 verscheen het boekje dat verslag deed van onderzoek naar het sociale leven van het personeel in een middelgrote tabaksfabriek. Dit was geschreven door Buurma en voorzien van een voorwoord door Hofstee, op dat moment reeds hoogleraar te Wageningen.⁴⁹ Het onderzoek naar herkomst van het personeel, arbeidsvreugde en het dagelijkse leven buiten de fabriek vond plaats in de wintermaanden van

1942-1943. Buurma enquêteerde alle 372 personeelsleden over werk, beloning, gezin, geloof, vrije tijd en vakantie. In de publicatie wordt de oorlog alleen genoemd in het voorwoord. Hierin merkt Hofstee op dat “aan te nemen valt, dat dit de uitkomsten van de enquête niet in belangrijke mate heeft beïnvloed.”⁵⁰

Dat vind ik opmerkelijk. In het hoofdstuk ‘kerk en geloof’ staat een tabel met de religieuze oriëntatie van het personeel, gevolgd door een fraaie analyse van geloofsbeleving en het secularisatieproces, gebruikmakend van de toen recente literatuur. Duidelijk zijn de verschillen tussen het kantoor- en fabriekspersoneel en ook die tussen het personeel en hun ouders, waarnaar de enquête ook vroeg. Uit de tabel blijkt niet alleen dat de oudere generatie godsdienstiger was dan het personeel eind 1942, maar ook dat enkele personeelsleden aangaven dat hun beide (groot)ouders joods waren, maar zij zelf niet.⁵¹ In het hoofdstuk werd hier verder geen aandacht aan besteed.

Mogelijk was Buurma niet helemaal vrij in zijn rapportage. Hij verrichte zijn onderzoek immers in opdracht van Theodorus Niemeijer, de tabaksfabrikant die in april 1942 de nieuwe voorzitter was geworden van de herstructureerde Kamer van Koophandel in de provincie Groningen. Hij wist bij het schrijven niet wat de oorlog nog zou brengen. Na de oorlog was er geen gelegenheid de tekst te herzien, zo meldde hij in een nawoord.⁵² Maar zelfs een verwijzing naar de bloei van de tabaksproductie tijdens de oorlog, dankzij Duitse orders, of naar het grotere economische verband met Duitsland waarmee de Groningse economie was verbonden, bleef uit.

Stad, oorlog en Joods vastgoed

In het afgelopen jaar heb ik onderzoek gedaan naar onroerend goed van joodse eigenaren tijdens en na de Tweede Wereldoorlog. Stefan van der Poel en ik deden dit samen met een team onderzoekers op verzoek van de gemeente Groningen.⁵³ Tijdens dat onderzoek lag het vergrootglas op de rol van de besturen in de huidige gemeente, dat wil zeggen het ging om de toenmalige gemeenten, Groningen, Haren, Hoogkerk, Noorddijk en Ten Boer.

Een centrale vraag was of de gemeenten onroerend goed van joodse eigenaren hadden gekocht, en zo ja, of er naoorlogs rechtsherstel had plaats gehad. De antwoorden waren positief: verschillende panden en percelen werden door de gemeenten aangekocht, en er had rechtsherstel plaatsgehad. Om een context te creëren keken we tevens naar de particulieren die onroerende goed van joodse eigenaren kochten. Diverse

personen maakten gebruik van de verordeningen die de bezetter uitvaardigde tegen joodse Nederlanders. Dit leidde tot de verkoop van ongeveer tachtig procent van de panden van joodse huiseigenaren in Groningen, vaak zonder dat deze mensen daar zelf iets van wisten. Een belangrijk deel van wat het Gronings gemeentebestuur kocht, betrof gronden ten behoeve van nieuwbouw, zoals al bekend was uit de literatuur.⁵⁴

Waarom werkte de gemeente mee aan de gedwongen verkoop van joods vastgoed? De verklaring blijkt uit de correspondentie rond de aanschaf en het rechtsherstel. De stad Groningen was gespitst op uitvoering van het grote uitbreidingsplan Berlage-Schut. De voorbereidingen daarvan hadden in het decennium hiervoor veel tijd en energie gekost.⁵⁵ En nu kwamen deze gronden op de markt tegen een relatieve lage prijs. Een waarschijnlijk lagere prijs dan via een procedure van onteigening zou zijn bereikt.

Een uit de literatuur bekende eigenaar van land was Rebecca Davidson, sinds oktober 1939 weduwe van veehandelaar Samson Levie uit Winschoten. Zij woonde inmiddels in Amsterdam bij haar zuster toen zij, via een notaris op 20 juni 1941, aan het gemeentebestuur van Groningen vroeg of deze belangstelling had voor haar grondbezit.⁵⁶ Dat is opmerkelijk snel na de Verordening 102/1941 van een maand eerder. Haar vraag had vermoedelijk meer te maken met de afwikkeling van haar mans zakelijke belangen, dan met de bedoelingen van de bezetter. De bezetter bepaalde in de genoemde verordening dat joden geen agrarische eigendom meer mochten bezitten. Voor het einde van het jaar moesten zulke percelen worden verkocht aan boeren in de directe omgeving. Wanneer zulke kopers er niet waren, dan was verkoop aan anderen, zoals een gemeente, toegestaan.⁵⁷

Joodse veehandelaren

Een vraag die buiten ons onderzoek voor de gemeente bleef, is waarom deze mensen relatief veel weide, hooi- en bouwland in bezit hadden. Om deze vraag te beantwoorden kunnen we kijken naar wie deze joodse eigenaren waren. Veel van hen hadden als beroep koopman of handelaar, of meer specifiek veehandelaar. Een enkeling was rentenier of had een ander beroep. Maar de veehandelaren domineerden. En dat is logisch. Immers deze handelaren hadden regelmatig de behoefte hun koopwaar te stallen en te voederen. Een weide met een schuur kwam daarbij goed van pas. Voor de niet-veehandelaren betrof het grondbezit een belegging. Voor hen draaide het om de pachttopbrengsten als inkomen en mogelijk

als oudedagsvoorziening. In het Nederland van voor de AOW was het investeren in waardevast onroerend goed een belangrijke pensioen-voorziening.

In Groningen waren diverse joodse veehandelaren actief. Volgens het adresboek van de stad uit 1940 waren het zeker dertig. Het relatief grote aantal veehandelaren in en rond Groningen is begrijpelijk gezien de sterke agrarische ontwikkeling in Noord-Nederland en de positie van de stad als regionaal centrum, als marktplaats. Joden en niet-joden waren actief in deze handel. De specifieke vraag van de joodse consumenten naar koosjer vlees vormde uiteraard een drang naar eigen bedrijven die hierin konden voorzien. In het najaar van 1940 maakte het verbod op ritueel slachten een einde aan deze markt. Een jaar later volgde het genoemde verbod op landbezit en niet veel later werd aan joodse handelaren ook de toegang tot de veemarkt en het slachthuis ontzegd.

Grondbezit nabij de veemarkt was een voordeel voor de handelaren, maar geen noodzaak. Toegang tot grond was belangrijk. Vee kon tegen weidegeld tijdelijk ergens worden gestald en er kon land worden gepacht. De veehandelaar Philippus Marcus te Noorddijk bezat in dat dorp een woning en erf, maar pachtte grasland bij de gemeente.⁵⁸ Vermoedelijk was de omvang van het landbezit van de veehandelaar Samson Levie te Winschoten (de echtgenoot van Rebecca Davidson) uitzonderlijk. Hij (of beter gezegd zijn weduwe in 1940) bezat landerijen bij de stad, in Finsterwolde, Winschoten en Scheemda, ruim 11 hectare in totaal.

Bij de aanvang van de Tweede Wereldoorlog stonden er in de provincie Groningen ruim 140 veehandelaren inschreven in het Handelsregister van de Kamer van Koophandel in Groningen of die te Veendam. Dit is een registratie van mensen die zeiden de veehandel te bedrijven, of zichzelf aanduiden als veehandelaar of koopman in vee. Waarschijnlijk waren er meer bedrijven in de sector actief. Maar niet alle 'veehandelaren' die genoemd werden onder dit kopje in het adresboek voor de stad Groningen van 1940 stonden als zodanig ingeschreven bij de Kamer van Koophandel.

Van de 140 geregistreerde bedrijven werden tijdens de oorlog maar liefst 66 beëindigd, dat is bijna de helft. Op een paar na waren dit allemaal bedrijven van joodse ondernemers, die wegens de verordeningen dienden te stoppen. Bijna de helft van het aantal veehandelaren, dat is gezien het percentage joodse mensen in de bevolking verrassend veel, maar niet onwaarschijnlijk.⁵⁹ Zoals gezegd de registratie bij de Kamer van Koophandel was niet compleet. Vanwege de verordeningen moest een aantal joodse bedrijven zich in 1940 alsnog inschrijven, om vervolgens formeel te worden beëindigd. De meeste ondernemingen werden in 1941

geliquideerd, sommige grotere bedrijven en bedrijven in relatief kleine plaatsen in de daaropvolgende jaren tot en met 1944.

**Plaatsen met drie of meer joodse veehandelaren 1940-1944,
onderneming beëindigd tijdens de oorlogsjaren ⁶⁰**

	1940	1941	1942	1943	1944	Totaal
Beerta	1	1	1			3
Grijpskerk			3			3
Groningen	3	11	2	1	3	19
Oude Pekela		3				3
Uithuizen	1	2				3
Winschoten		7		3		10
Overig	1	15	1	1	5	23
Totaal	6	38	7	5	8	64

De inschrijvingen in het Handelsregister laten zien hoe verweven deze bedrijfstak was met aanpalende sectoren. Vaak werd de veehandel gecombineerd met de slagerij, de vleesverwerking of een groothandel in vlees of vleeswaren. Sommige ondernemers combineerden de veehandel met grootschalige import en export van vee, een enkeling juist, heel kleinschalig, met de handel in oud-ijzer en lompen, een café of iets anders.

De registers maken ook helder hoe klein het bedrijf vaak was. In de meeste gevallen gaat het om een éénmanszaak zonder vreemd kapitaal. Soms noemt het Handelsregister als wijziging een zoon die in het bedrijf erbij komt. Bij Simon Goslinksj, een veehandelaar en importeur en-gros in geslachte runderen in de stad, werkten beide zonen als twintigers een aantal jaren in de zaak. Ze werden mede-eigenaar en traden vervolgens uit en begonnen een eigen bedrijf.⁶¹ Een enkele maal trad een medefirmant tot de zaak toe, zoals bij de veehandel en schapenslagerij firma A. Nieweg en L. Cohen of bij de veehandel van Izaak Gans.

De in 1873 geboren Jacob Rosenbaum was een succesvol veehandelaar. Hij woonde aan het Zuiderpark no 11 en was reeds vóór 1922 actief. Tussen 1925 en 1940 was hij mede-eigenaar in de veehandel van zijn neef Izaak Gans.⁶² Rosenbaum bezat veel land, ruim 40 hectare, van zichzelf en met anderen. Zijn meeste land lag in Bedum (samen met Gans), in Hoogkerk en tussen Haren en Hoogezand. Verder waren er nog percelen wei- en bouwland in Noord-Drenthe en bij Assen. Inkomsten uit pachten zullen voor hem van belang zijn geweest.⁶³ Rosenbaum had een dochter Mietje (Mieke) Rosenbaum die rechten studeerde te Groningen. Zij trouwde, als advocate, in 1937 met dr. Levie van Dam, als bioloog-oceanograaf werkzaam bij de universiteit, en zoon van een veehandelaar. In het jaar van haar huwelijk verwierf zij de gedeelde eigendom van bijna

22 hectare te Oldehove, tezamen met haar achterneef Izaak Gans.⁶⁴ Ik noem Rosenbaum als voorbeeld van één van de grotere veehandelaren in de stad, om te wijzen op het netwerk tussen handelaren dat hier enigszins zichtbaar wordt. Verwantschap, zo schreef Simon Kuznets, kreeg economische betekenis door de diaspora.⁶⁵

De verordeningen van de bezetter bepaalde dat de bedrijven van joodse eigenaren werden beëindigd door een *Verwalter* in dienst van de *OMNIA Treuhand*, een Duits accountantskantoor. Een enkele ondernemer kwam zelf naar de Kamer van Koophandel om de stopzetting van het bedrijf bij het Handelsregister te melden. Izaak Gans schreef daarin de zin: "Op last van de Heer Rijkscommissaris is mijn zaak vanaf 1 sept. 1941 opgeheven."⁶⁶ Veel midden- en kleinbedrijf met joodse eigenaren werd zo beëindigd. Anders dan bij de confectiebedrijven in de stad met joodse ondernemers, en anders dan bij de handel in oud ijzer, oud papier of lompen - grondstoffen die door de schaarste in waarde toenamen - werd de veehandel niet voortgezet door een *Verwalter* of overgenomen door een oorlogskoper.

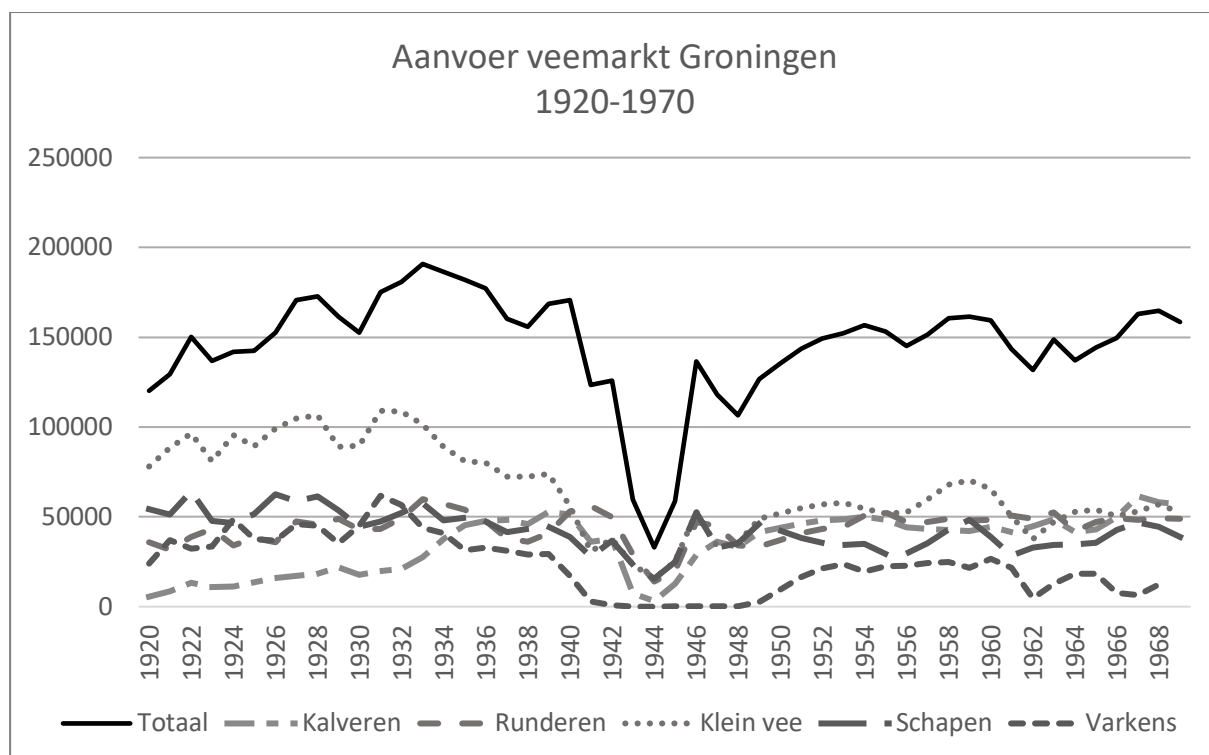
Een uitzondering was wellicht het bedrijf van Mozes Heiman Goslinski, de broer van Simon. Mozes Heiman had een groothandel in vleeswaren aan het Binnen Damsterdiep 60. Het pand werd in oktober 1942 gekocht door Steven Kruidhof, die een slagerij en winkel in vleeswaren, margarine en groenten-conserven had in de stad. De verkoop staat aangetekend in de zogenaamde *Verkaufsbücher* die door de *Niederländische Grundstückverwaltung* werden bijgehouden.⁶⁷ Formeel werd het bedrijf van Mozes Heiman Goslinski op 18 januari 1944, relatief laat, door de *Verwalter* geliquideerd. Marcus Heiman Goslinski overleefde de oorlog en hervatte zijn handel in november 1945 met de herinschrijving in het Handelsregister. Ook het pand aan het Binnen Damsterdiep kwam na enkele jaren weer bij de familie terug.⁶⁸ Maar zo'n voortzetting van het bedrijf door de koper lijkt eerder uitzondering dan regel.

De Groningse veemarkt

Zoomen we uit van de specifieke joodse handelaren naar de markt, dan zien we dat in de veehandel rond Groningen de continuïteit vóór en na de oorlog overheerste. De uitsluiting van joodse ondernemers uit het economische verkeer had dramatische gevolgen voor deze bedrijven en mensen. Op de ontwikkeling van de veemarkt in Groningen had dit geen direct effect. Het totale volume dat ter markt werd gebracht verminderde in 1940 abrupt, daalde tot een minimum in 1944 en herstelde pas in 1946.

Dit was een gevolg van de de verplichte levering tegen vaste prijzen aan de Nederlandse veehouderijcentrale, zoals in 1939 was bepaald. Slechts een heel beperkte hoeveelheid vee kwam nog op de vrije markt.⁶⁹ Voor veehandelaren veranderde daarmee de aard van hun werk, sommigen vonden emplooi in het transport, anderen bij de verplichte taxatie van vee.

Het verdrijven van joodse handelaren uit de veehandel bood kansen aan anderen. Tijdens de oorlogsjaren schreven elf nieuwe veehandelaren zich in bij de Kamer van Koophandel. Na de oorlog volgden meer meldingen. Door het regime van de bezetter en de vergaande regulering moest elke handelaar zich nu wel registreren. Of deze veehandelaren ook betrokken waren bij de zwarte markt is mogelijk, maar onbekend. Vermoedelijk verliep de informele handel niet alleen langs het boerenerf. Ik refereer aan de paar informanten van Buurma, die opmerkten dat in de provincie Groningen uiteraard ook zwarthandel plaats vond. Zij het, volgens de meeste van hen, naar 'normale prijzen', hoewel een ander juist meende dat de welstand in zijn omgeving door deze zwarthandel was toegenomen.⁷⁰

Zie voor de cijfers de laatste pagina.

Groningen was een van de meest productieve agrarische gebieden in Nederland en speelde daarom een voorname rol in de voedselvoorziening. Dat was voor de oorlog zo en bleef zo gedurende de oorlog. Maar op de achtergrond was het belang van de Groningse korenbeurs en veemarkt tanende. Gold de veemarkt van Groningen omstreeks 1930 in omvang nog

als de derde markt van Nederland. Direct na de oorlog was het de vijfde en in 1960 de achtste veemarkt. De relatieve positie is in de grafiek niet te zien. Wel toont de grafiek in de jaren twintig en dertig een groeiend aanbod op de veemarkt van kleinvee en schapen. Na de oorlog volgde een herstel van de handel in runderen, varkens en vooral de kalverhandel, maar het niveau van vóór 1940 werd niet meer opnieuw bereikt.⁷¹

De trends in de veehandel veranderden niet door het verdwijnen van de joodse veehandelaren. Het proces van schaalvergroting en economische integratie in de Nederlandse economie werd niet tot staan gebracht door de vijf tragische oorlogsjaren. Integendeel, waarschijnlijk droeg de strakke regulering door de overheid bij aan de verdere economische integratie. Het wegvalen van bijna de helft van de veehandelaren moet de markt ernstig hebben verstoord, maar was door de verplichte levering en distributie niet direct merkbaar.

Regionale geschiedenis voor de buurt en daarbuiten

Vanuit twee heel verschillende perspectieven, waarvan één vertrok vanuit het sociografisch onderzoeksmateriaal dat Buurma verzamelde, en het ander startte bij de Groningse veehandel en het joodse aandeel daarin, heb ik laten zien hoe inzichten worden opgebouwd uit kleine stukjes en welke vervormingen daarbij kunnen optreden. De informanten van Buurma gaven, in antwoord op zijn vraag, een visie op karakteristieken en constanten van de inwoners van de provincie. Zij reproduceerden daarbij zeker opvattingen die ze tijdens hun opleiding hadden geleerd. Zij vulden deze aan met toevallige observaties uit hun omgeving, waarvan een paar zaken opmerkelijk waren. Zo schreven de respondenten niet of nauwelijks over de oorlog. Het lijkt erop dat de Tweede Wereldoorlog als een intermezzo werd beschouwd, ook door Buurma en Hofstee.

Het andere perspectief problematiseert juist de oorlog als cesuur. De uitsluiting van joodse veehandelaren maakte deel uit van een reeks anti-joodse maatregelen van de bezetter en kreeg verschrikkelijke gevolgen. Het uitgesloten worden van de handel en voedselproductie was slechts een voorbode van wat nog zou volgen. De breuk zichtbaar in de grafiek is een kil statistisch artefact en doet daaraan geen enkel recht. De veemarkt kreeg gedurende de oorlog een andere betekenis, door de regelingen rond de voedselvoorziening, door de verboden voor joodse handelaren en de kansen die dit bood aan andere ondernemers. Hier komen we dichtbij een wat paradoxale formulering van Anthony Giddens; structuren geven mensen de mogelijkheid tot handelen. De beide perspectieven tonen verschillende zaken, en bieden samen zicht op hoe

grote ontwikkelingen gevolgen hebben voor kleine mensen. Het gaat hierbij om *agency* van overheden, machtig en sterk, maar ook om keuzes van individuele personen. Dit is zichtbaar in het materiaal dat Buurma kreeg van zijn notabele sleutelinformanten en in het materiaal dat hij verzamelde uit de interviews met landarbeiders en in zijn boekje over arbeid in de tabaksfabrieken.

De beide delen van dit college illustreren de verwevenheid van ontwikkelingen, plaatsen de gebeurtenissen uit de buurt in een veel breder verband. Dat is helder bij de ontwikkeling op de Groningse veemarkt, en ook het materiaal van Buurma laat zien hoe de stand van de toenmalige wetenschap invloed heeft op ons bronmateriaal. Ook komt daarbij de zo evidente, maar soms vergeten, *agency* van de onderzoeker zelf in beeld. De vragen die worden gesteld, of juist niet worden gesteld, bepalen in hoge mate de uitkomst van het onderzoek. En alleen de vraag hoe het aanbod op de veemarkt in Groningen zich na 1945 weer zo snel herstelde, brengt de ongemakkelijke geschiedenis in beeld van ondernemers die nieuwe kansen zagen op een markt waar veel handelaren van waren geweerd en verdwenen.

Het gebruik van deze regionaal- of lokaalhistorische perspectieven verscherpt de wetenschappelijke observatie. Wanneer we het regionale verleden zo analyseren en presenteren en daarbij refereren aan bekende plekken, versterkt dit de binding met een lokale verleden. Het geeft een historische gelaagdheid aan de omgeving, voegt een temporele dimensie toe aan de ruimte. Dit helpt bij de identificatie met de omgeving en de ontwikkeling daarvan. En dit bestaat niet alleen in positief licht. Ook de schaduwzijden en de zwarte pagina's horen daarbij. De onderzoeker die op deze manier werkt, geeft aandacht aan mensen die weinig in de grote geschiedenis voorkomen, maar wel door die geschiedenis worden geraakt en hierop individueel of collectief reageren en acteren. Hier blijkt de kracht van sociale geschiedenis in combinatie met een regionale benadering. Zo kunnen grote vragen worden verbonden met lokale contexten en andersom, zo kunnen lokale gebeurtenissen een bredere verklaring vinden. Immers elk lokaal verleden is verbonden met een wijd vertakte, soms globale geschiedenis. Maar de onderzoeker moet dat wel tonen.

Het is mooi om dit hier naar voren te kunnen brengen, en kunnen wijzen op twee nieuwe collega-hoogleraren regionale geschiedenis met min of meer eenzelfde ambitie. Enkele maanden terug liet Nico Randerad bij zijn oratie in Maastricht een vergelijkbaar geluid horen.⁷² En we kunnen, denk ik, dat weer zeggen als Marijn Molema, begin volgend jaar

zijn leerstoel *Regionale Vitaliteit & Dynamiek* aan deze universiteit aanvaardt.

Ik meen nog steeds, zoals ik in mijn oratie twintig jaar geleden zei, dat regionale geschiedenis ons inzicht kan verhogen in verschillende historische fenomenen en ontwikkelingen. Dat het daarbij gebruik kan maken van de sociografie van de vorige eeuw. Maar zoals u hebt kunnen horen, plaats ik daar wel een kanttekening bij. Het sociografisch materiaal zoals Buurma en anderen dat verzamelden, geeft ons zicht op het platteland van ruim zeventig jaar terug en is meer onderzoek waard. Maar ze dienen zoals elke bron in een goede context te worden bekeken. En bij die context hoort een relevant probleemveld en dito onderzoeksvraag.

Wellicht vraagt u zich af waarom ik zoveel met Groningen ben bezig geweest. Ik vind het hier een interessante omgeving, maar ik ben geen geboren of getogen Groninger, slechts een inwoner, wellicht een passant. Het gaat me om de participatie in de omgeving waar je deel vanuit maakt. Dat is voor mij de essentie van het idee 'Universiteit van het Noorden'. Ik participeer daarin als wetenschapper. Daarom heb ik als historicus de ambitie mee te denken over de omgeving en ontwikkeling, de erfenis van het verleden, de op te lossen problemen en de graden van vrijheid bij onze acties. Nogmaals in de woorden van Marx: "De traditie van alle dode geslachten drukt als een zware last op de hersenen van de levenden." Dat beïnvloedt onze denkbeelden, de kennis die we delen en de plannen die we maken. Daarom heb ik met plezier projecten over de ontwikkeling van Noord-Nederland en in het bijzonder Groningen gedaan.

Is dit valorisatie van onderzoek? Deze valorisatie wordt wel opgevat als kennisoverdracht ten behoeve van de maatschappij, en dan gezien als de derde taak van de universiteiten, naast onderwijs en onderzoek. Ik zie dat echt wat anders. Goed onderzoek en onderwijs is altijd maatschappelijk. Onderwijs en onderzoek krijgen hun grootste betekenis in dialoog met zowel het wetenschappelijke als het maatschappelijke debat.

Hierbij hoort dan nog een disclaimer of wellicht een *ceterum censeo*, zoals dat soms wordt genoemd. In het voorafgaande betoog gebruikte ik voorbeelden uit de tabaksindustrie, de veehandel en de vleesverwerking. Voor wie mij kent komt het volgende niet als verrassing. Het is beter deze producten te vermijden. Keuzes maken is *agency*.

Afronding en dank

Ik ben aan een afronding toe. Ik zei het nog niet, maar een afscheidsrede is een lastig genre. Er is weinig gelegenheid om te oefenen - en wat te

bespreken? Plannen voorleggen kan wel, maar voor wie zijn die dan? Niet voor de groep met wie je hebt gewerkt. Zij gaan verder en onder nieuwe leiding, op nieuwe wegen en met nieuwe perspectieven. Dat is altijd een beetje spannend. Maar ik heb in hen het volste vertrouwen. Zij zitten als laatste te wachten op goedbedoelde adviezen, op het achterom én vooruit kijken van de vertrekkende oude man.

Daarom sluit ik nu af met veel woorden van dank. Een mens staat zelden alleen, de directe omgeving is en blijft van groot gewicht. Ik heb dat in mijn betoog proberen aan te geven. En voor mij geldt het ingebed zijn in een sociale omgeving bijzonder sterk.

Allereerst een dik woord van dank voor mijn gezin, familie en vrienden. Onze vele spannende avonturen, de warmte en inspiratie waren belangrijke afleidingen. Hopelijk krijgt dit wandelen, borrelen en tuinieren nu veel herhalingen. Het intensief en plezierig samenzijn met Carin, Owen en Rosa was steeds een bron van hernieuwbare energie. Maar een gezin draait niet alleen om reproductie van de arbeidskracht, en het is ook niet alleen een veilige haven in een harteloze wereld. Het brengt evenzo de noodzaak uit te varen en een bijdrage aan het huishoudgeld te vergaren.⁷³

Dat brengt me bij mijn collega's met wie ik 40 jaar in allerlei figuraties heb mogen samenwerken en waarvan te veel niet meer onder ons zijn. Ik denk aan de leden van de leerstoelgroep Economische en Sociale Geschiedenis in Utrecht, die in Groningen bij Economie en sinds 1997 de groep in de Faculteit der Letteren. Veel dank gaat uit naar mijn promotores Theo van Tijn, Albert Felling en begeleider Gerard Trienekens van lang geleden en naar de leerstoelhouders van wie ik sedertdien zoveel leerde: Rainer Fremdling en Pim Kooij. Dank voor de mogelijkheden die deze universiteiten en faculteiten mij boden. Ik heb voortdurend vertrouwen, steun en stimulans gehad. En het werd zelden saai.

Van inhoudelijk belang was het netwerk van collega's in Noord-Nederland, in het N.W. Posthumusinstituut en ver daarbuiten. Een paar mensen wil ik speciaal en niet anders dan in willekeurige volgorde noemen: Charlène Croes, Vincent Tassenaar, Geurt Collenteur, Elles Bulder, Yuping Ni, Angelique Janssens, Erwin Karel, Richard Paping, Hilde Bras, Herman de Jong, Gé Prince, Henny de Boer, Wim Jongman, Peter Groote, Hanneke de Vries, Martin Hillenga, Anjana Singh, Marijn Molema, Stefan van der Poel en nog veel meer nieuwe en oudere collega's. Veel dank ook voor de andere collega's in de faculteit, dank voor jullie frisse opinies en gedachten. Dank voor de samenwerking en soms ook voor de competitie.

Met veel voldoening en trots denk ik aan mijn promovendi. Hen begeleiden was een geweldige ervaring, hopelijk even leerzaam voor hun als voor mij.⁷⁴ En hoewel wetenschappelijk werk (het onderwijs en onderzoek) natuurlijk heel serieus is, moet ik toch zeggen, we hebben zo vaak, zo ontzettend veel plezier met elkaar gehad. Heel veel dank daarvoor.

Dank aan de studenten, *last but not least*. Zonder studenten geen wetenschappelijk onderwijs. Als onderzoekers dreigen we dat weleens te vergeten. Het systeem draait om jullie en wat ik net over de collega's zei, geldt nog sterker voor jullie, studenten: de vele nieuwe ideeën, de stimulans, de uitdaging om aan nieuwe generaties duidelijk te maken wat het belang van kennis over het verleden is. Ik vond het een voorrecht om mijn onderwerpen met studenten te kunnen exploreren en te analyseren. Dat is wetenschappelijk onderwijs, en dat leidt tot onderzoek. Dankzij studenten en collega's is mijn werk de afgelopen decennia zo boeiend geweest en heb ik mijn inkomen op zo'n leuke manier kunnen verdienen.

En dat gezegd hebbende, denk ik dat het tijd is om 't glas te heffen.

Verwijzingen

¹ Maarten Duijvendak, *Wijde horizon, scherpe blik. Regionale geschiedenis en Noord-Nederland* (Oratie Groningen 2002), 3-4, 21-24.

² Universiteitsbibliotheek Groningen (UBG) BM-13030, Enquête naar karakter der plattelandsbevolking: dossier met antwoorden op een enquête gehouden in 1946-1947 door mr. J.A. Buurma van het Sociologisch Instituut van de R.U. Groningen over het karakter van de Groninger bevolking in zijn verschillende groeperingen; BM-13031: Landarbeiders in Noordbroek, Ulrum en Godlinze. Door 89 landarbeiders ingevulde enquêteformulieren voor een onderzoek door mr. J.A. Buurma naar de maatschappelijke toestand van landarbeiders in een aantal gemeenten in de provincie Groningen 1949-1950. Zie over Jan Albert Buurma (Oterdum 1-5-1915 - Groningen 2-7-1966) o.a. *Groninger Landbouwblad*, 8-7-1966.

³ Geciteerd naar de Pegasus-editie van Karl Marx, *De achttiende Brumaire van Louis Bonaparte* (Amsterdam 1976), 19.

⁴ Anthony Giddens, *The Constitution of Society. Outline of the theory of structuration* (Cambridge 1984); Christopher Lloyd, *The Structures of History* (Oxford 1993); Peer Vries, *Verhaal en Betoog. Geschiedbeoefening tussen postmoderne vertelling en sociaal-wetenschappelijke analyse* (Leiden 1995); Anton Schuurman, 'Mensen maken verschil. Sociale theorie, historische sociologie en sociale geschiedenis' *Tijdschrift voor sociale geschiedenis* (1996), 168-204. Een recente introductie biedt: Jiří Šubr, *Explaining Social Processes. Perspectives from Current Social Theory and Historical Sociology* (Cham 2020); en voor een krachtige problematisering met inbegrip van tijd en ruimte: Susanna Rau, *History, Space and Place* (New York 2019).

⁵ Buiten beschouwing blijven hier collectieve vormen van *agency*. Het activisme van bijvoorbeeld sociale bewegingen op lokaal niveau heeft een eigen, andere bespreking nodig.

⁶ Heldere overzichten van de stand van zaken zijn te vinden in: A.J. Bijsterveld en H. Mol, 'All history is local history. Een pleidooi voor glocalisering van lokale en regionale geschiedenis' in: *SHCL Jaarboek* (2018), 17-41; Marijn Molema en Sara Svensson (ed.), *Regional Economic Development and History* (London 2019) en R. Esser, 'Landesgeschichte aus dem Blick der Niederlande' in: *Hessisches Jahrbuch für Landesgeschichte* (2020), 341-355.

⁷ "Genootschap Omlandia is het oudste, beste en rijkste bittergenootschap van Vindicat. Het is bedoeld voor alle mannelijke leden van Vindicat wiens ouders woonachtig zijn of die hun roots hebben in de provincie." www.vindicat.nl/over-vindicat/commissies-subverenigingen/subverenigingen (bezoekt 29-09-2021).

⁸ K. van Berkel, 'Levend land. Regionaal besef aan de Groningse universiteit aan de vooravond van de Tweede Wereldoorlog' in: Maarten Duijvendak (red.), *Regionaal besef in het Noorden* (Assen 2003), 44-68.

⁹ J.A. Buurma, *Het personeel van Theodorus Niemeijer N.V. en de N.V. Tabaksfabriek*

Franciscus Lieftinck. Een onderzoek naar het sociale leven van het personeel van een middelgrote fabriek. Publicaties van het Sociologisch Instituut no 4 (Groningen 1948).

¹⁰ *Nieuwe Groninger Encyclopedie*, 973; en H. Entjes, 'Jan Stoffer van Weerden, 1881-1971' *Driemaandelijks Bladen* 23 (1971), 49-56.

¹¹ E.W. Hofstee, *Oldambt een sociografie. Deel 1 vormende krachten* (Amsterdam 1937), 4-5.

¹² In het dossier zitten 33 reacties uit 1946, 22 uit 1947 en 38 zonder datum.

¹³ UBG BM-13030.3, brief z.d., prof. dr. J. de Haan te Groningen. Zie over hem Klaas van Berkel, *Universiteit van het Noorden. De klassieke universiteit 1876-1945* (Hilversum 2017), 615-616 en idem, *Academische Illusies. De Groningse universiteit in een tijd van crisis, bezetting en herstel 1930-1950* (Amsterdam 2005), 260.

¹⁴ UBG BM-13030.5, brief 2-06-1947, ir. D.J. Pattje te Veendam.

¹⁵ UBG BM-13030.4, brief 3-06-1946, mw. E.J. Huizenga-Onnekes te Ten Boer.

¹⁶ Citaat komt van het lemma dat Sanne Meijer schreef over Eilina Huizenga-Onnekes (1883-1956) op de site www.deverhalenvangroningen.nl (laatst bezocht 29-09-2021).

¹⁷ *Nieuwsblad van het Noorden*, 06-04-1939; E.J. Huizenga-Onnekes *Het menselijk leven in het Groninger land* (Assen 1939); zie ook Van Berkel, 'Levend land', 61-63.

¹⁸ K. ter Laan, 'De Groningers' in: P.J. Meertens en Anne de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters* (Kampen 1938), 15-40; Barbara Henkes, 'Uit liefde voor ons volk' *Volkkundigen op zoek naar de Nederlandse identiteit 1918-1948* (Amsterdam 2005), 301-316; zie voor K. ter Laan o.a. D. Broersma, *Het wonderland achter de horizon. Groninger regionaal besef in Nationaal verband 1903-1963* (Assen 2005), 50-54.

¹⁹ E.J. Huizenga-Onnekes 'Overzicht van het Germaansch erfgoed' in: idem, *Het menselijk leven*, 90-118.

²⁰ Hofstee, *Het Oldambt*, 45-100; H.D. Flap, 'Het belang van de sociografie voor de regionale geschiedschrijving' in: J. Frieswijk e.a. (red.) *Frieslands verleden verkend* (Leeuwarden 1987), 39- 52, m.n. 45.

²¹ Hofstee, *Het Oldambt*, 46 maakt melding van slechts één respondent die de vragen niet vanzelfsprekend vond. Overigens Hofstee nam de antwoorden integraal maar anoniem op in zijn studie, 46-56.

²² De website www.dominees.nl Verkade's Dominees Memories (laatst bezocht 29-09-2021) biedt per kerkelijke gemeente een in pretentie compleet overzicht van predikanten. Contra Jon van Zuthem, *Harde Grond. Kerkelijke verhoudingen in Groningen, 1813-1945* (Assen 2012). Van Zuthem ziet vooral individuele en plaatselijke variatie, bijv. op 36, 52 en 108. Zijn wijze van presenteren in bijlage 1 benadrukt de langere standplaatsen.

²³ Greetje A. Bijl, *Loopbaan en levensloop van onderwijzers en onderwijzeressen: sociale mobiliteit, huwelijk, inkomen, benoemingen en ontslag in het openbaar lager onderwijs in Groningen, ca. 1850-1920* (dissertatie Groningen 2014).

²⁴ UBG BM-13030.4, brief 21-05-1946, ds. Harm Boiten te Rodeschool en brief 7-06-1946, ds. Ernest John Loor te Losdorp.

²⁵ UBG BM-13031, Algemene gegevens Godlinze; onderhoud met H.D.S..

²⁶ UBG BM-13030.5, brief z.d., D.P. Jensma landbouwer te Loppersum.

²⁷ Maarten Duijvendak, 'Nederland boven Zwolle', in: idem (red.), *Regionaal besef*, 1-3, en Van Berkel, 'Levend Land', 56; Marijn Molema, *Regionale Kracht. Economisch beleid in Noord-Nederland en Noordwest-Duitsland, 1945-2000* (Assen 2011); Korrie Melis, *Naar een leefbare regio. Regionale leefbaarheid en identiteit in Noord-Groningen tijdens de tweede helft van de twintigste eeuw* (Assen 2013); idem, 'Participatie als oplossing voor krimp' *Rooilijn. Tijdschrift voor wetenschap en beleid in de ruimtelijke ordening* 44 (2011), 340-345.

²⁸ UBG BM-13030.2, brieven 4-06-1947 en 26-07-1947, F.J. Evers landbouwer te Spijk.

²⁹ UBG BM-13030.3, brief 19-08-1947, ds. A. Vos. Zie over Vos, Verkade's Dominees Memories: 'Auke Vos'.

³⁰ UBG BM-13030.5, brief 30-05-1946, ds. S.S. Smeding te Noordhorn. Zie over Smeding, *Doopsgezinden Bijdragen*. Nieuwe Reeks 38 (2012), 7-10.

³¹ UBG BM-13030.2, brief 5-06-1947, Jacob Eizo Zanstra. Zie ook Martin Hillenga, *Naar Eén School: Zeven Scholen Onderweg Naar Het Hogeland College, 1868-2008*. (Warffum 2008), 80-82.

³² UBG BM-13030.5, brief 30-05-1946, ds. S.S. Smeding te Noordhorn.

³³ UBG BM-13030.5, brief 30-05-1947, F. Fröling, tandarts te Winschoten.

³⁴ UBG BM-13030.5, brief 23-05-1947, P.H. Lenning arts te Wildervank.

³⁵ UBG BM-13030.3, brieven 23-05-1947 en 5-06-1947, ds. N. Lofvers te Haren. Zie idem, 'Enkele opmerkingen over den aard en de vroomheid van den Noord-Groninger' *Nieuw Evangelisch Tijdschrift* IV (1922), 123-143; Van Zuthem, *Harde Grond*, 269-275 bespreekt zulke teksten.

³⁶ UBG BM-13030.4, brief 1-06-1946, H.E. Buurma, oud-burgemeester te Zuidbroek.

³⁷ Rau, *History, space and place*, 38-48.

³⁸ Anton Schuurman, *Materiële cultuur en levensstijl. Een onderzoek naar de taal der dingen op het Nederlandse platteland in de 19de eeuw: de Zaanstreek, Oost-Groningen, Oost-Brabant* (Wageningen 1989); Daniël Broersma en Goffe Jensma, 'Groninger leegte. De verbeelding van een randgewest', *Gronings Historisch Jaarboek* (2000), 19-40, m.n. 21.

³⁹ Erwin Karel en Richard Paping, 'Deutsche Immigration in Groningen und Drente 1811-1934', in: M. Molema en M. Schroor (ed.), *Migrationsgeschichte in Nordwestdeutschland und den nördlichen Niederlanden* (Münster 2019), 77-96.

⁴⁰ S. Visser, *Mechanismen van en interventies bij intergenerationele armoede: Een literatuuronderzoek*. (Rijksuniversiteit Groningen 2019); Erzi Meerstra-de Haan, Tialda Haartsen, Sabine Meier en Dirk Strijker, 'An Initiators' Perspective on the Continuity of Citizens' Initiatives in Rural Areas.' *Rural Sociology* 85 (2020), 213-34;

Sanne Siete Visser en Hinke Haisma, 'Fulfilling Food Practices: Applying the Capability Approach to Ethnographic Research in the Northern Netherlands.' *Social Science & Medicine* (2021) 272, 13p

⁴¹ Henkes 'Uit liefde voor het volk', 310, noot 195.

⁴² Ad Knotter, 'A borderless region? (Nazi-)German Westforschung and the German-Dutch-Belgian Borderland', *Journal of Borderlands Studies* (2008), 69-84, m.n. 74; Andrew Sayer, 'Essentialism, Social Constructionism, and Beyond' *Sociological Review* (1997), 453-487.

⁴³ Marja Gastelaars, *Een geregeld leven. Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1968* (Amsterdam 1985), 91-94; Flap, 'Het belang van de sociografie' noemt wel het evolutionaire denken van Steinmetz, maar niet het eugenetische element daarin. Zie ook Pim Kooij, 'Het Oldambt. Een sociografisch unicum opnieuw belicht' in: H. Elerie e.a. (red.), *Het Oldambt deel 2. Nieuwe visies op geschiedenis en actuele problemen* (Groningen 1991), 9-15.

⁴⁴ M.W. Heslinga, 'Voorwoord', in de heruitgave van E.W. Hofstee, *Het Oldambt een sociografie. Deel 1 vormende krachten* (Groningen 1990), 4.

⁴⁵ P.J. Meertens en Anne de Vries (red.), *De Nederlandse volkskarakters*. (Kampen 1938), V-VII; Van Berkel, *Universiteit van het Noorden*, 623-640 stelt dat Heymans' in deze jaren binnen zijn vakgebied op de achtergrond geraakte.

⁴⁶ Jan Romein, 'Beschouwingen over het Nederlandse volkskarakter', in: idem, *In opdracht van de tijd. Tien voordrachten over historische thema's* (Amsterdam 1946), 196-200.

⁴⁷ UBG BM-13030.3, brief 19-08-1947, ds. A. Vos te Woldendorp; BM-13030.5, brief 08-06-1946, De Jonge te Groningen; BM-13030.5, brief z.d., H.O. Clevering, landbouwer te Den Andel (Eenrum). Henricus Olchert Clevering wijst in zijn bijdrage ook op de vraagpunten van de Maatschappij van Landbouw waaraan de onderwerpen van Buurma hem terecht doen denken.

⁴⁸ UBG BM-13030.4, brief 13-05-1946, ds. Jan Arie van der Meiden te Noordbroek.

⁴⁹ J.A. Buurma, *Het personeel van Theodorus Niemeijer N.V. en de N.V. Tabaksfabriek Franciscus Lieftinck. Een onderzoek naar het sociale leven van het personeel van een middelgrote fabriek*. Publicaties van het Sociologisch Instituut no 4 (Groningen 1948).

⁵⁰ Hofstee, 'Voorwoord' in: Buurma, *Het personeel*, 4.

⁵¹ Buurma, *Het personeel*, 46.

⁵² Buurma, *Het personeel*, 115. Zie voor de Kamer van Koophandel tijdens de oorlog, Pim Kooij, 'Geregelde schaarste. Economische aspecten van Groningen in oorlogstijd' in: E. Boiten e.a. (red.), *Groningen in oorlogstijd. Aspecten van de bezettingsjaren* (Haren 1980), 153-184, m.n. 159.

⁵³ Maarten Duijvendak en Stefan van der Poel, *Lege Plekken. Ontvreemding van Joods vastgoed en rechtsherstel in de gemeente Groningen (1940-1955)*. Onderzoeksrapport ten behoeve van het gemeentebestuur Groningen (Groningen te verschijnen) 132p.

⁵⁴ Hinke Piersma en Jeroen Kemperman, *Openstaande Rekeningen. De gemeente Amsterdam en de gevolgen van roof en rechtsherstel 1940-1950* (Amsterdam 1995), 90-91.

⁵⁵ Maarten Duijvendak, 'Van Berlage naar streekplan Een nieuw hart voor de provincie Groningen?' in: Geurt Collenteur e.a. (red.) *Stad en Regio* (Assen 2010), 84-96.

⁵⁶ Piersma en Kemperman, *Openstaande Rekeningen*, 90-91

⁵⁷ Serge ter Braake en Maarten-Jan Vos, *Rechtsherstel na de Tweede Wereldoorlog van geroofd Joods onroerend goed* (Amsterdam 2013), 13-16 en voor landtransacties, Joods Historisch Museum Amsterdam (JMHA), Serge ter Braake, Database Joodse Landbouwgronden 2011.

⁵⁸ Ph. Marcus pachtte grond van de gemeente Noorddijk. GA, toeg. 1492 Gemeente Noorddijk 1940-1968, inv. 17. Besluitenlijsten van B&W 1949, vergadering 3-3-1949, volgnr. 34.

⁵⁹ Zie over de sector, E.P. Boon e.a. (red.), *De Joodse inwoners van de stad Groningen en omstreken 1549-1945 en hun begraafplaatsen aldaar 1870-1945* deel IIa (Groningen 2006), 50-58; In aflevering 2 van de VPRO-serie *Het Spoor Terug, de Mediene* wordt gesteld dat in Groningen het grootste deel van de veehandel (80%) in joodse handen was: 8 oktober 1995, minuut 2.20-2.30.

⁶⁰ GA toeg. 1972, Handelsregisterdossiers, telling op basis van zoektermen: veehandel en varianten. De bedrijfsbeëindigingen van niet-joodse veehandelaren zijn buiten de telling gelaten.

⁶¹ GA toeg. 1972, Handelsregisterdossiers, inv. 2001251 Simon Goslinski, 1921-1941, veehandel en grossier in geslachte runderen. Zonen Israël, Samuel en Frederik; inv. 2007152 I. Goslinski, 1927-194; inv. 2007153 Sam. Goslinski, 1927-1941; inv. 2012361 F. Goslinski, 1941-1944.

⁶² GA toeg. 1972, Handelsregisterdossiers, inv. 2001388 Firma A. Nieuweg & L. Cohen, rund-, kalfs- schapenslagerij en veehandel; inv. 2003342 Izaak Gans, veehandel. Izaak Gans was de zoon van David Gans en Grietje Rosenbaum, de oudere zuster van Jacob Rosenbaum.

⁶³ JMHA, Ter Braake Database; Kadastrale gemeente Assen, percelen Q309 en Q1446 Legger Assen 8025 en 9109, met vermelding van overdracht en rechtsherstel in dienstjaar 1947.

⁶⁴ JMHA, Ter Braake Database; Kadastrale gemeente Oldehove, 13 percelen inclusief huis, erf en schuur, oude legger 2057. Jacob Rosenbaum geboren Zuidlaren 6-9-1873, overleden te Auschwitz 12-2-1943. Het echtpaar Van Dam-Rosenbaum verbleef in 1946 te Leek. Omstreeks 1950 stond Van Dam (met anderen) ingeschreven aan het Zuiderpark 11 dat onverkocht was gebleven.

⁶⁵ Simon Kuznets, 'Economic structure and life of Jews' in: L. Finkelstein (eds.), *The Jews. Their religion and culture* (New York 1960), vol. II, 1597-1666.

⁶⁶ GA toeg. 1972, Handelsregisterdossiers, inv. 2003342 Izaak Gans, ook inv. 2001251 Simon Goslinski, per 23-10-1941 opgeheven.

⁶⁷ NA toeg. 2.09.16, Archief van het Nederlandse Beheersinstituut (NBI) en van de in beslaggenomen administraties, 1945-1967 www.nationaalarchief.nl/onderzoeken/open-data/open-data-indexen:verkaufsbücher20170509.csv, zie *Verkaufsbücher, Laufnummer 1811*.

⁶⁸ GA toeg. 1972, Handelsregisterdossiers, inv. 2001656 Mozes Heiman Goslinksi. Mozes Heiman (1872-1948) was de jongere broer van de reeds genoemde Simon Goslinksi (1869-1942).

⁶⁹ Zie D.H. van Adrichem Boogaert (red.), *De ontwikkeling van de Nederlandse rundveehouderij in deze eeuw* (Den Haag 1970), 62-71; H. Klemann, *Nederland 1938-1948. Economie en samenleving in Jaren van oorlog en bezetting*, (Amsterdam 2002), 214-230; R. Futselaar, 'Incomes, Class, and Coupons. Black Markets for Food in the Netherlands during the Second World War' In: *Food & History*, 8/1 (2010), 171-198.

⁷⁰ UBG BM-13030.4, brief 13-05-1946, ds. Jan Arie van der Meiden; BM 13030.4, brief 3-07-1946, D. Kloppenburg, ex-landbouwer en BM-13030.2, brief 24-05-1947, J.J.L. Pieters, arts te De Wilp.

⁷¹ Maarten Duijvendak en Bart de Vries (red.), *Stad van het Noorden. Groningen in de twintigste eeuw* (Assen 2003), 274-276. Deze grafiek en cijfers staan niet in het boek. Bronnen zijn diverse verslagen van gemeentelijke diensten, de Kamer van Koophandel en de *Verslagen van de Landbouw*. Zie *Stad van het Noorden*, 620, noot 5 en 632, noot 5 en 7. Het totaal vermeld in grafiek en bijlage is inclusief paarden.

⁷² Nico Randeraad, *De keizersweg - een sociale geschiedenis*, oratie Universiteit Maastricht, 10-09-2021, www.youtube.com/watch?v=Al26V2qjyh8, minuut 37-40.

⁷³ Eli Zaretsky, *Capitalism, the Family and Personal Life* (New York 1976); Christoph Lasch, *Haven in a Heartless World* (New York 1977).

⁷⁴ Ik heb even gedacht om in dit college naar werk van elke promovendus te verwijzen, maar dat had de tekst tot een onnavolgbare reuzenslalom gemaakt. Mijn dank gaat uit naar Kees Kuiken die bereid was delen van de tekst mee te lezen en van commentaar voorzag.

Maarten Duijvendak - Loopbaan in hoofdlijnen

AANSTELLINGEN

- 2012-2021 Hoogleraar Economische en Sociale Geschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen
- 2016-2020 Afdelingsvoorzitter Geschiedenis Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen
- 2010-2016 Opleidingsdirecteur, Research Master Moderne Geschiedenis & Internationale Betrekkingen, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen
- 2012-2016 Voorzitter stuurgroep Honoursprogramma, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen
- 2001-2012 Bijzonder hoogleraar Regionale Geschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen benoemd door de Stichting VHLO
- 1989-2001 Universitair docent Economische en Sociale Geschiedenis, Faculteit Der Economische Wetenschappen en sinds 1997 Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Groningen (in deeltijd)
- 1984-1988 Wetenschappelijk Assistent (Promovendus), Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht
- 1983-1984 Leraar Geschiedenis in het Voortgezet Onderwijs, Samenwerkingsschool, Waddinxveen
- 1979-1982 Student-assistent Economische en Sociale Geschiedenis, Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht

ONDERZOEKSPROJECTEN EN MANAGEMENT VAN ONDERZOEK (SELECTIE)

- 2020-2021 Medeprojectleider onderzoek naar gedwongen verkoop en rechtsherstel van vastgoed van Joodse inwoners van Groningen
- 2011-2021 Mededirecteur Nederlands Agronomisch Historisch Instituut (NAHI) Wageningen en Groningen, en redacteur van boekenreeks *Historia Agriculturae*
- 2009-2013 Mede-onderzoekscoördinator Project Cuius Regio
- 2003-2009 Projectleider en redacteur project Nieuwe geschiedenis van de Provincie Groningen, gefinancierd door de stichting Erven A. de Jager
- 2003-2011 Mede-onderzoeksleider N.W. Posthumus Instituut voor Economische en Sociale Geschiedenis, programma *People, Space & Places*
- 2001-2005 Supervisor in het Research Design Course in de European Graduate School for Training in Economic and Social Historical Research
- 1999-2003 Onderzoeksleider en redacteur onderzoeksproject *Stad van het Noorden*, gefinancierd door de gemeente Groningen

- 1996-2005 Redacteur, Commissie voor Bronnen, Instituut voor Nederlandse Geschiedenis
- 1994-1998 Medeorganisator van Seminar II (Work in progress for PhD-students) in het N.W. Posthumus Instituut voor Economische en Sociale Geschiedenis
- 1994-2014 Redacteur en redactievoorzitter Gronings Historisch Jaarboek/ Historisch Jaarboek Groningen
- 1993-2003 Fellow N.W. Posthumus Instituut voor Economische en Sociale Geschiedenis

BEURZEN EN SUBSIDIES

- 2017 Gastdocent aan de Tsinghua University, Beijing; Capital University, Beijing; Beijing Normal University en Guangxi Normal University (april 2017)
- 2016 Gastdocent aan de Tsinghua University, Beijing; Shaanxi Normal University, Xi'an; Hebei Normal University, Shijiazhuang (april 2016)
- 2015 Gasthoogleraar, afdeling geschiedenis, Central Michigan University, Mount Pleasant, Michigan (najaarsemester)
- 2014-2015 Visiting Grant van de stichting NWO voor prof. dr. Yuping Ni, Tsinghua University, Beijing voor het project Euraziatisch vergelijkende rurale geschiedenis
- 2014 Gastdocent aan de Osaka School of International Public Policy, OSSIP (november 2014)
- 2010-2013 Projectsubsidie (met prof. dr. B. Ramakers) 'Levend Erfgoed - Memento Mori', Europees INTEREG IV programma Eems-Dollard-Regio
- 2010-2014 Subsidie voor drie promotietrajecten (met Universiteit Leiden en Universiteit Utrecht), project '200 jaar Studiebeurzen in Nederland', Ministerie van Onderwijs
- 2009-2013 Projectsubsidie (met prof. dr. D.E.H. de Boer e.a.) 'Cuius Regio' (FP14), European Science Foundation
- 2003-2009 Project Nieuwe geschiedenis van de provincie Groningen, gefinancierd door de Stichting Erven A. de Jager.
- 1999-2003 Projectsubsidie 'Stad van het Noorden', Gemeente Groningen
- 1984-1988 Subsidie voor promotieproject 'Sociale Bewegingen, Netwerken en Elitevorming in oostelijk-Noord-Brabant', Faculteit der Letteren, Rijksuniversiteit Utrecht

MAATSCHAPPELIJKE ACTIVITEITEN (SELECTIE)

- 2011-2019 Lid Raad van toezicht Groninger Museum
2012-2014 Lid Raad van toezicht Groninger Forum
2001-2010 Lid Raad van toezicht Drents Plateau voor Erfgoed en ruimtelijke ordening.
2001-2021 Bestuurslid Stichting Voor Hoger Landbouw Onderwijs (VHLO,)

JURY'S EN SELECTIECOMMISSIES

- 2019 Jurylid voor de tweejaarlijkse provinciale Groninger cultuurprijs
2016-2020 Adviseur van de selectiecommissie van het Claas van Gorcum Fonds
2007-2013 Jurylid voor de tweejaarlijkse Professor Van Winterprijs voor geschiedenis
2006-2008 Jurylid voor het jaarlijkse Steenbergengeschiedenisstipendium
2003 Jurylid voor de driejaarlijkse Dr. Joast Halbertsmaprijs van de provincie Fryslân
2000-2013 Jurylid voor de tweejaarlijkse prof. H.J. Keuningprijs/Veenkoloniaal Museumprijs

OPLEIDING EN TRAININGEN

- Sinds 1990 Professionele ontwikkeling: academische onderwijsbevoegdheid, British classroom Engels, diverse vaardigheden elektronische leeromgeving, etc.
1990 Academische promotie (PhD), promotores: prof. dr. Th. van Tijn (Faculteit der Letteren, Universiteit Utrecht) en prof. dr. A.J.A. Felling (Faculteit Sociale Wetenschappen, Radboud Universiteit Nijmegen)
1982 Doctoraalexamen Letteren (Ma) hoofdvak Economische en Sociale Geschiedenis, bijvakken Sociologie, Economie en Oost-Europese Geschiedenis en met een onderwijsbevoegdheid voor het Voortgezet Onderwijs
1975 Staatsexamen voortgezet onderwijs (VWO), start studie geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Zie voor een compleet overzicht van publicaties en downloads op:
www.rug.nl/staff/m.g.j.duijvendak
www.maartenduijvendak.nl.

Tabel aanvoer op de veemarkt te Groningen 1920-1969 (zie voor bronnen noot 71)

	Runderen	Schapen	Varkens	Kleinvee	Kalveren	Totaal
1920	35886	54272	23836	78108	5447	120322
1921	31683	51173	37132	88305	8459	129470
1922	38928	64165	32353	96518	13174	150081
1923	43133	47679	33379	81058	10964	136879
1924	34138	46689	48771	95460	11323	141969
1925	38204	51546	37770	89316	13565	142328
1926	35745	62640	36602	99242	15967	152498
1927	47364	58620	46048	104668	17036	170736
1928	45796	61498	44941	106439	18215	172830
1929	48903	53721	35296	89017	21838	161448
1930	43039	44576	44943	89519	17880	152546
1931	43325	47297	61763	109060	19965	175230
1932	49182	52100	56542	108642	21140	180734
1933	59853	57656	43768	101424	27615	190810
1934	57240	48017	41041	89058	37731	186279
1935	54083	49475	31413	80888	45337	181914
1936	47797	47447	32786	80233	47864	177129
1937	37984	41500	30994	72494	48360	160353
1938	36020	43162	29103	72265	45903	155894
1939	41011	44602	29197	73799	52754	168564
1940	53078	38784	17236	56020	51433	170784
1941	56092	27865	2869	30734	36157	123384
1942	49913	36616	872	37488	37560	125706
1943	28935	23365	39	23404	7261	59601
1944	13989	15587	56	15643	3126	33036
1945	19929	24913	111	25024	12733	58638
1946	47096	52365	355	52720	28841	136489
1947	44794	32985	351	33336	36132	118018
1948	34124	35168	317	35485	33210	106545
1949	33478	46275	2542	48817	41510	126767
1950	37117	42292	9565	51857	43921	135245
1951	40755	38309	16587	54896	46332	143723
1952	43181	35654	21269	56923	47939	149375
1953	44394	34326	23610	57936	48743	152201
1954	50847	35077	19445	54522	50231	156690
1955	52507	29210	22554	51764	48217	153113
1956	47233	29594	22748	52342	44195	144995
1957	47277	35401	24339	59740	43278	151455
1958	48848	43097	24727	67824	42831	160568
1959	47972	48452	21720	70172	42155	161388
1960	48252	38792	26794	65586	44475	159514
1961	50711	28574	21651	50225	41570	143479
1962	49029	32760	4741	37501	44697	131909
1963	52345	34503	12591	47094	48693	148706
1964	42063	34666	18251	52917	41510	136970
1965	47069	35579	18333	53912	43085	144287
1966	49288	42566	7782	50348	49731	149536
1967	48327	46717	6370	53087	61479	163058
1968	49134	44559	12502	57061	58231	164766
1969	48797	38833	13597	52430	56928	158366

